

Нишотийнинг “Хусну Дил” достони ва матншуносликнинг айрим масалалари

Муҳаммаднийез Нишотийнинг “Хусну Дил” достони мумтоз адабиётимизнинг дурдона асарларидан бири бўлиб, унинг ёзилган йилини асарда келтирилган қуйидаги байтдан билиб олишимиз мумкин:

*Муддати таъриhini этсам баён,
“Хатми Дилу Хусн” дур, эй нуктадон¹.*

Демак, асарнинг ёзилиш тарихи “Хатми Дилу Хусн” бирикмасида яширинган экан. 1967 йили Холид Расул ва Исҳоқ Ражабов томонидан нашрга тайёрланиб, “Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти”да Нишотийнинг “Хусн ва Дил. Лирика” номи билан босилган китоби сўзбошисида “Бундан (яъни, “Хатми Дил ва Хусн” бирикмасидан – А.С.) достон 1192 ҳижрий, 1771 мелодий йилда ёзилганлиги аниқ маълум бўлади”², каби фикрга дуч келамиз. Ваҳоланки, 1192 ҳижрий йилни мелодийга ўгирганда 1771 йил эмас, балки 1778 йил чиқади. Адабиётшунос Раҳмонкул Орзибеков ҳам мазкур тарих санасига оид байтдан асар 1192 ҳижрий, 1778 мелодий йилда ёзилган, деган хулосага келадилар.³

¹ Бу мисра 1967 йил “Хусн ва Дил. Лирика” номи билан нашр этилган манбада “Хатми Дил ва Хусн дур, эй нуктадон” тарзида келтирилганки, бунда вазннинг бузилганлигига гувоҳ бўламиз. Бу саҳв байтнинг мазмунига салбий таъсир кўрсатмаган бўлса-да, бизнингча, асар вазнига мувофиқ “Хатми Дилу Хусн” дур, эй нуктадон” кўринишида берилгани маъқул.

² Нишотий. Хусн ва Дил. Достон. Шеърлар. Нашрга тайёрловчилар: Ҳ. Расулов, И. Ражабов. Муҳаррир С. Муталлибов. Т., Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. 6-бет (Бундан кейинги мисоллар ҳам мазкур нашрдан олинади ва бети кўрсатилиб борилади).

³ Orzibekov R. O‘ZBEK ADABIYOTI TARIXI (XVII-XIX (I yarmi) asrlar). O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. – T.: 2006. 107-bet

Бирок “Хатми Дилу Ҳусн” бирикмасини абжад бўйича ҳисоблаб чиққанимизда 1192 эмас, 1198 рақами келиб чиқишига амин бўлдик. Чунки “*ختم دل و حسن*” даги ҳарфларнинг абжад ҳисоби қиймати қуйидагича: خ - 600, ت - 400, م - 40, د - 4, ل - 30, و - 6, ح - 8, س - 60, ن - 50. Булар ҳаммаси қўшилганда 1198 сони чиқади ва бу сон асарнинг ёзилган йилидир. Мелодийда эса бу 1784 йилга тўғри келади. Бизнингча, устоз адабиётшунослар “Хатми Дилу Ҳусн” бирикмасидаги –у (و) боғловчисини ҳисобга қўшмаганлар ва шу сабабдан 6 бирликда тафовут кўзга ташланмоқда. Модомики таъмиядаги “хатм” сўзи ҳам инобатга олинар экан, “Хатми Дилу Ҳусн” бирикмасини тўлалигича ҳисоблаш, яъни –у (و) боғловчисини ҳам тарих моддаси таркибида деб қараш лозимдир.

Бу асар ўтган асрнинг 60 йилларида фанга маълум бўлгани ва адабиётшунос олимларимиз томонидан бирмунча тадқиқ этилганига қарамай, дoston ҳали деярли ўрганилган эмас. 1967 йилдан кейин дostonнинг қайта нашр этилганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Ҳар ҳолда, ундан кейинги нашрини учратганимизча йўқ. Мазкур нашр матнида эса қусурлар анчагина. Биринчидан, дostonнинг ҳамд ва наът қисмлари киритилмаган (бу замон ва тузумнинг тақозоси, албатта!), демак, асар қайтадан тўлиқ нашрга муҳтож. Иккинчидан, асар матнида орфографик, лексик, пунктуацион ва имловий хатолар кўп.

Таниқли матншунос олим Ваҳоб Раҳмон ҳам ўзининг “Матн жумбоқлари” мақоласида “Ҳусну Дил” дostonининг биз кўриб чиқаётган 1967 йилги нашридаги айрим камчиликлар, жумладан, икки сўзни бир сўз ҳолига келиб қолиши ҳолатлари учраши ва бу ҳолат фикрни умуман издан чиқариб юбориши ҳақида гапиради ва қуйидаги байтни келтиради:

Гоҳ тутар захри балогоҳ нўш,

Гоҳ берур жону олур гоҳ ҳуш.

Ундан кейин, олим аслиятни шундай тиклайди:

Гоҳ тутар захри бало, гоҳ нўш.

Яна В. Раҳмон дейди: “Энди қуйидаги байтга диққатимизни қаратайлик:

*Номадони сўзки эди ибтидо,
Айлади мафҳум они то интиҳо.*

(Нишотий, “Ҳусн ва Дил. Лирика”, 1967, 293-бет)

Бузилган сўзни китобхон маъносига қараб тиклаёлмайди. Шоир бундай демоқчи эди:

Номада не сўзки эди ибтидо... ”⁴

Дарҳақиқат, “Ҳусну Дил” достонини кўздан кечириш асносида шунга амин бўлдики, 1967 йилги нашр матнида текстолог Ваҳоб Раҳмон қаламга олган ва шунга ўхшаш камчиликлар анчагина. Бизнинг ушбу мақоламиз ҳам айти шу муаммога бағишланган бўлиб, буни достоннинг **“Хоразми пурразмдин ва мавлуди васлийси ул дайёри хушбазмдин демокининг достони”** сарлавҳасидаги бир боби доирасида кўриб чиқамиз.

Мазкур бобда сўз чегарасини аниқлай билмаслик билан боғлиқ саҳвнинг куйидаги кўриниши мавжуд:

*Барча эди мусийи мўжиз низом,
Сомири особори соҳир калом.⁵*

Ушбу байтда иккита хатонинг қаватланиб келишига гувоҳ бўлмоқдамиз.

Биламизки, араб графикасида катта ва кичик ҳарфлар фарқланмайди. Шунинг учун ҳам атоқли ва турдош отларнинг ёзувида тафовут йўқ. Лекин кирилл алифбосидаги имлода ҳам, лотин ёзувидаги қоидага биноан ҳам атоқли отлар, шу жумладан, кишиларнинг исмлари катта ҳарф билан ёзилиши шарт ҳисобланади. Шундай экан, Мусо алайҳиссаломнинг исмлари (Муси)ни бош ҳарф билан ёзишимиз лозим.

Иккинчи мисрада эса “каби”, “-дек” қабилидаги кўмакчи ва қўшимчаларнинг маънодоши бўлмиш “-осо” “Сомирий”⁶дан ажратилиб, “бори”га қўшиб юборилган. Натижада “особори” кўринишдаги янги сўз

⁴ Мумтоз сўз сеҳри: мақолалар тўплами/В.Раҳмонов; тўплаб нашрга тайёрловчилар: Э.Раҳмонов, Т.Раҳмонов. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2015. 271-бет

⁵ Ўша асар 27-бет

⁶ Сомирий – Мусо алайҳиссалом даврида яшаган тарихий шахс. У олтиндан ясаган бузоқ хайкалчасидан сеҳр ёрдамида овоз чиқартириб, бани Исроилни диндан чиқаришга уринган фосиқ киши.

вужудга келган. Аслида байт бундай берилса, тўғрироқ бўлар:

*Барча эди **Мусийи** мўжиз низом,
Сомирийосо бори соҳир калом.*

Бундан ташқари, яна шундай лексик хатоларга дуч келишимиз мумкин:

*Кимки шақийваши ани қилди баланд,
Кимки **сайд** айлади хору нажанд.⁷*

Асар сареъ баҳрининг сареъи мусаддаси матвийи макшуф (мавқуф) вазнида ёзилган бўлиб, унинг афоили: муфтаъилун муфтаъилун фоъилун (фоъилон), парадигмаси: – v v – / – v v – / – v – (– v ~) кўринишига эга. Юқоридаги байтнинг иккинчи мисрасида вазн бузилганининг ўзиёқ кишини сергаклантиради:

*Кимки **сай** /**д** айлади хо/ру нажанд.*
– v – / – v v – / – v ~

Вазндан ташқари, байтнинг мазмунига ҳам шикаст етган: “Кимки тубан бўлса, уни юксакка кўтарди ва кимки ов қилса хору ғамнок бўлди”. Кўриниб турганидек, байтнинг маъноси ўта ночор ҳолатда. Араб графикасида айрим унли товушлар ёзувда акс этмаслигига эътибор берилмагани мазмуннинг тамоман ўзгариб кетишига сабаб бўлган. Иккинчи мисрадаги “сайд” сўзи “сайид” тарзида ифодаланса ва ўқилса, вазн ҳам тикланади, мазмун ҳам бутунлашади:

*Кимки шақийваши ани қилди баланд,
Кимки **сайид** айлади хору нажанд.*

Яъни: “Кимки тубан бўлса, уни юксакка кўтарди ва кимки олийнасаб бўлса, хору ғамнок айлади”. Буни балки техник хато деб ҳам баҳолаш мумкин, лекин ушбу бобда бунга ўхшаш хато кўпгина учрайди. Чунончи:

***Таъма** учун шому саҳар нолишим,
Тифл киби бормоғу сўрмоқ ишим.⁸*

Бугунги кунда “таъма”, “тама” тарзида параллел қўлланилаверадиган

⁷ Ўша асар 25-бет

⁸ Ўша асар 26-бет

“кўзлаш”, “умид қилиш” маъносидаги бу сўз ўтмишда (XVII асрда ҳам!) катъий “тамаъ” тарзида ишлатилган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб”ларидаги 70-танбехда келтирилган машҳур:

*Хорлиғлар боши тамаъ билгил,
Доимо “азза ман қанаъ” билгил, –*

байтлари фикримиз далилидир. Лекин бу сўзни мисра бошида “тамаъ” тарзида ёзадиган бўлсак, вазнга путур етади. Кейин, “Тамаъ учун шому саҳар нолишим” мисрасида ғализлик мавжуд, ҳеч ким тамаъ илинжида, тамаъ истаб нола қилмайди. Зеро бирор нарсанинг илинжида бўлишнинг ўзи тамаъ ҳисобланади. Ўша “шому саҳар” исталган нарса тўъма, яъни егулик бўлиши мумкин:

*Тўъма учун шому саҳар нолишим,
Тифл киби бормоғу сўрмоқ ишим.*

Маъноси: “Озиқ-овқат учун шому саҳар нола чекаман, ишим ёш боладай кишилардан бориб таом сўрашдир...”

Яна бир мисол:

*Кўрмаса эл сўзинги таҳсин учун,
Кўргай они **нафи** ила нафрин учун.⁹*

“Нафи” деган сўз луғатларда учрамайди, бугунги кунда “фойда” маъносида ишлатадиганимиз “наф” сўзи ҳам аслида “нафъ”дир ва мумтоз шоирларимиз бу калимани айни шу кўринишда қўллашган. Кўрсатилган байтдаги “нафи” сўзини “**нафй**” (инкор, рад)га алмаштирсак, ўринли ислоҳ бўлади.

Қуйидаги байтда “**аҳли хирад**” бирикмаси “**ақл хирад**”га айланган:

*Деди: — Бу сўз **ақл хираддин** эмас,
Аҳли хирад сўзини мундоқ демас.¹⁰*

Бугунги кун тилшунослик илми нуқтаи назаридан изоҳлайдиган бўлсак, “ақл” ва “хирад” сўзлари битишув йўли билан бирикмайди. XVII асрда ҳам,

⁹ Ўша асар 29-бет

¹⁰ Ўша асар 28-бет

ундан олдин ҳам бирикмаган бўлса керак. Изофа орқали ҳам бириколмайди. “–у” боғловчиси билан боғланиши мумкин, фақат бундай ҳолатда “вов” (و) ҳарфи ёзилади.

Нишотий бу байтда *радд ул-ҳашв илал-ибтидо* – қайтариш санъати воситасида ифодани кучайтиришга, таъкидлашга уринган бўлса, биз тавтологиядан қочиб, “аҳли”ни “ақл” тарзида ўқиган бўлишимиз мумкин.

Қуйидаги байтда ҳам бир ҳарфнинг нотўғри ўқилиши байт мазмунига жиддий салбий таъсир кўрсатган:

*Раҳматидин чунки имон ноумид,
Кесмагум алтофидин асло умид¹¹.*

Байтдан чиқадиган мазмун: “Ҳақнинг раҳматидан имон ноумид, унинг лутфларидан умидимни асло узмайман”. Имони ноумид бўлса-ю, киши умидвор, демак, шоирнинг йўли имонидан айро экан-да, деган хато хулоса келиб чиқмайдими? Балки, бу байт қуйидагича ёзилса, тўғри бўлар:

*Раҳматидин чунки эмон ноумид,
Кесмагум алтофидин асло умид.*

Энди бундаги “эмон” (эмасман) сўзи юқоридаги “имон”дан тамоман бошқа. Байт мазмуни: “Ҳақнинг раҳматидан ноумид эмасман, унинг лутфларидан умидимни асло узмайман”. Тўғри, бу иккала сўз араб ёзувида бир хил, яъни “ایمان” тарзида ёзилади, аммо уни табдил қилаётганда байтнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиқиб ифодалаш лозим.

Орфографик хатоларга назар ташлайдиган бўлсак, бунда ўқувчиларни чалғитадиган, ўйлантирадиган ва кўпинча китобхоннинг байт замирига етиб боришига халақит берадиган вазиятларга гувоҳ бўламиз. Масалан:

*Баҳрда сув ўрнига бўлса мадод,
Сафҳаи афлок уза ёзсанг савод,¹² –*

Байтидаги “мадод” сўзи ўқувчини ҳайрон қолдириши табиий. Агар шу сўз аслидагидек “мидод” (сиёх) тарзида ёзилса, шоирнинг нима демоқчилигини

¹¹ Ўша асар 28-бет

¹² Ўша асар 26-бет

дархол тушуниб оламиз:

*Баҳрда сув ўрнига бўлса мидод,
Сафҳаи афлок уза ёзсанг савод.*

Худди шундай ҳолат “хазро” (кўк, яшил) сўзининг “хузро” тарзида берилишида ҳам кузатилади:

*Ё раб, ўшул арши муалло ҳақи,
Махзани сўз гунбази **хузро** ҳақи.¹³*

Мазкур бобни кузатар эканмиз, нотўғри ўқиш ёки сўзлар чегарасининг хато англашилиши натижасида байт мазмунининг тамоман тескари томонга ўзгариб кетганига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Чунончи, Нишотий Хоразмнинг саховатли, илму хунар бобида тенгсиз бўлмиш халқини васф қилиб келаётган бир пайтда томдан тараша тушгандай бўриёсидан “бўйи риёлуқ” келувчи шайхлар мазамматида дуч келамиз. Маъно изчиллиги бузилгани ўқувчини хайрон қолдиради. Мана ўша байт:

*Шайхлари масжиду маъвосида,
Бўйи риёлуқ эди бўрёсида¹⁴*

Ажабланарлиси шундаки, бундан кейинги байтда шоир:

*Борчалари фонии мутлақ эди,
Сўзлари бошдин аёғи ҳақ эди, –*

деб ўша бўриёсидан “бўйи риёлуқ” келадиган шайхларни мадҳ этади. Шундан ҳам билинадик, қайсидир сўз нотўғри ўқилган. Бу сўз, фикримизча, “**риёлуқ**” дир. Қўлёзмадаги “йо” ҳарфининг нуқтаси ўчиб қолган бўлса, уни матншуносларимиз “лом” деб ўқиган бўлишлари мумкин. Демак, “риёлуқ” сўзидаги “лом” ҳарфини асл ҳолатидагидек “йо” деб ўқисак, мазкур сўз “**риё йўқ**”га айланади:

*Шайхлари масжиду маъвосида,
Бўйи **риё йўқ** эди бўрёсида.*

Ана энди бу байт ўзидан олдинги ва кейинги байтлар билан бутунлик касб

¹³ Ўша асар 29-бет

¹⁴ Ўша асар 24-бет

ЭТМОҚДА.

Хулоса қилиб айтганда, Муҳаммадниёз Нишотийнинг “Хусну Дил” достони (айни 1967 йилги нашри)да қатор текстологик нуқсонлар кўзга ташланади. Демак, асарни матншунослик нуқтаи назаридан жиддий тадқиқ қилиб, унинг айрим камчиликларини тузатиш, тўғрироғи, имкон қадар достоннинг аслиятини тиклаш, танқидий матнини яратиш; мумтоз бадиият мезонлари асосида, шунингдек, муаллиф замондошлари ҳамда салафларининг асарлари билан қиёсий ўрганиш; атрофлича таҳлил қилиш ва ниҳоят, достонни табдил қилиб, унинг насрий баёнини кенг китобхонлар оммаси эътиборига ҳавола қилишдек шарафли ишлар бугунги кун ўзбек адабиётшунослигининг энг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда.

РЕЗЮМЕ. Мақолада Муҳаммадниёз Нишотийнинг 1967 йилда нашр этилган “Хусну Дил” достони бир боб доирасида матншунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье проанализировано с точки зрения текстологии поэма Муҳаммаднияза Нишотий “Хусну Дил”, опубликованного в 1967 году, в примере одной главы данной поэмы.

RESUME. In this article was analyzed the epic poem “Husnu Dil” of Muhammadniyoz Nishotiy, edited in 1967, from point of view the textology in the example of one chapter.

Таянч сўз ва иборалар: абжад ҳисоби, сариъ, сакта, байт, мазмуний бутунлик, саҳиҳ.

Ключевые слова и выражения: счёт абджад, сари, скачок, байт, целостность значения, достоверный.

Key words and word expressions: abjad, sari, leap, beit, integrity of the meaning, reliable.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нишотий. Хусн ва Дил. Достон. Шеърлар. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967 й.
2. В. Раҳмонов. Мумтоз сўз сехри. – Тошкент: “O‘zbekiston” НМИУ, 2015 й.
3. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. IX jild. –Toshkent: O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013-y.